

A MANCHESTER COLLEGE TÖRTÉNETE ÉS KAPCSOLATA AZ ERDÉLYI UNITÁRIUS EGYHÁZZAL

200 éves az oxfordi Manchester College, az angol unitárius egyház első lelkészképző teológiai intézete. Gyökérszálai visszanyúlnak a 17. század második felébe.

1. A Manchester College eredete

II. Károly angol király visszatérése 1660-ban nemcsak a monarchia, hanem az anglikán egyház egységének és püspöki szervezetének a helyreállítását is eredményezte. Az 1662. május 19-én kiadott Act of Uniformity (Egységességi törvény) értelmében senki sem végezhet papi funkciót, akit nem püspök szentelt fel, aki az anglikán egyház 39 hitcikkelyét¹ nem írta alá, és nem kötelezte magát, hogy a Common Prayer Book² című szertartási könyvben előírt liturgiát követi. A törvénynek nem engedelmességek, akiket „nonkonformisták”³-nak ill. „dissenterek”-nek neveztek, az állam szigorúan üldözte és büntette. A nonkonformista papokat, számuk mintegy 2000 volt,⁴ megfosztották állásuktól, megtiltották, hogy papi teendőket végezzenek, a nonkonformista világiakat pedig kizárták az iskolákból és egyetemekről⁵.

1662 a kezdete annak a szakadásnak, mely az angol protestantizmust két táborra: anglikánra és disszenterre különítette el. Az 1689. évi Act of Toleration⁶ (Tűrelmi törvény) a disszentereknek, az unitáriusok és katolikusok kivételével, szabad vallásgyakorlatot engedélyezett, ezzel az anglikán egyháztól való elszakadás véglegessé vált. A disszenterek, mint presbitériánusok, independensek, baptisták, kvékerek és unitáriusok, önálló protestáns felekezetekké szerveződtek. A disszenterek mintegy 2/3-a presbitériánus volt, többségük a 18—19. század folyamán Joseph Priestley vezetésével unitáriussá fejlődött.⁷

A disszenterek lelkészképzésük és felsőfokú oktatásuk megoldása érdekében ún. „akadémiákat” létesítettek. Ezeket a kollégium-típusú felsőfokú iskolákat kettős cél vezette: a vallási és művelődési igények kielégítése, valamint a lelkészképzés és a világi pályákra való felkészítés.

Az első akadémiákat az 1662. évi kizárás után nyitották meg. Ezek közül kiemelkedik a Richard Frankland (1630—1698) által 1669-ben alapított akadémia Rathmel községben (Yorkshire). Az alapító kizárt anglikán pap volt, elméletileg presbitériánus, teológiailag a kálvinizmus híve. Iskolájában egyetemi fokú oktatást kívánt nyújtani a lelkészi és világi pályára készülő disszenter fiataloknak, elsősorban a presbitériánusoknak, de befogadta az independenseket, sőt az anglikánokat is. Akadémiájában, melynek jelszava volt „Liber terra, liberque animus”, 28 év alatt mintegy 300 ifjú tanult, többségük lelkészi pályára készült. R. Frankland

1698-ban meghalt, iskoláját tanítványai tartották fenn 1752-ig. Egyes angol unitárius történészek a Manchester College eredetét R. Frankland akadémiájára vezetik vissza.⁸

2. A warringtoni akadémia, 1757—1783

R. Frankland akadémiaja folytatásának tekinthető a warringtoni akadémia, alapítása John Seddon (1725—1770) warringtoni nonkonformista lelkész nevéhez fűződik. Az intézet 1757 októberében kezdte meg működését Warrington városában. Elsődleges célja a lelkészképzés volt, emellett különböző világi pályákra, polgári és kereskedelmi életre készítette elő a nonkonformista ifjakat.

Az akadémia tudományos színvonala magasabb volt és teológiailag nyitottabb, mint az előző akadémiaiaké. Az intézet szabad szellemére utal John Tayler igazgatónak a hallgatókhoz intézett beszéde, melyben ezeket mondta: „Kérem önöket, hogy lelküket tartsák nyitva a bizonyságok előtt, vessenek le minden előítéletet és felekezetiességet, igyekezzenek békében élni minden keresztény embertársukkal, és állhatatosan tartsák meg maguknak is, és másoknak is szabadon engedjék meg az ítélet és lelkiismeret elidegeníthetetlen jogait.”⁹

Az intézet tanulmányi rendjében a következő tárgyak szerepeltek: teológia, logika, metafizika, etika, történelem, klasszikus nyelvek és irodalom, matematika, természettan, kémia, jog és modern nyelvek. A tanulmányi idő 5 év volt, ebből három év általános előkészítő, két év pedig a lelkészképzést szolgálta.

A warringtoni akadémianak három tanára volt. A teológiai tárgyak tanára és egyben az iskola igazgatója John Tayler, Norwich-i presbiteriánus lelkész, akinek neve teológiai munkái¹⁰ révén ismert volt a disszenterek körében. Teológiai felfogásában a biblicizmus és racionalizmus ötvöződött. A matematika, természettan és kémia tanára John Holt, a klasszikus nyelvek, történelem és irodalom előadója John Aikin volt. 1761-ben J. Tayler tisztségéről lemondott, utóda J. Aikin lett; a klasszikus nyelvek és irodalom tanításával Joseph Priestley Nantwich-i presbiteriánus lelkészt, a racionalizmus kiemelkedő képviselőjét bízták meg. Az ő javaslatára vezették be a történelem, kémia és modern nyelvek tanítását.

Az akadémia igazgatását és felügyeletét disszenter lelkészekből és világiakból álló tanács és egy végrehajtó bizottság végezte. Hallgatóinak száma 1757—1783 között 393 volt, közülük 55 a lelkészi, a többi világi pályára készült.

A warringtoni akadémia 26 évig állott fenn. Az intézet tanácsa anyagi és személyi természetű nehézségek miatt, melyhez hozzájárult az akadémia radikális szelleme is, 1783. júniusában az iskolát ideiglenesen bezárta. Sorsa véglegesen 1786. június 29-én dőlt el, amikor a tanács ki mondta az akadémia feloszlását.

3. A manchesteri akadémia alapítása, történetének első szakasza 1786—1803.

A warringtoni akadémia megszűnésével Észak-Anglia disszenteriei felsőfokú oktatási intézet nélkül maradtak. Ennek pótlására egy új akadémiát alapítottak 1786. február 22-én Manchesterben. Innen van az első elfogadott neve is, „The Manchester Academy“, melyet később

„Manchester College“-re változtattak. Az akadémia alapítói racionalista disszenterek, akiket később unitáriusoknak neveztek. Az új intézetben a warringtoni akadémia szabad szelleme élt tovább.

Az akadémia alapítása öt évvel azután történt, hogy az észak-amerikai gyarmatosok kivívták függetlenségüket, és utána három évre kezdődött a francia forradalom. A század eszmevilágát a felvilágosodás hatotta át, melynek vezető szellemi táplálója John Locke volt. Filozófiai eszméivel kiindulópontja lett egy olyan mozgalomnak, mely bízott az észben, hitt az emberiség haladásában, a tudást akarta az élet vezetőjévé tenni. Hirdette az iskolázás és művelődés szabadságát, az anglikán egyház uralmával, dogmaival és a vallási üldözéssel szemben a türelmet, a gondolat- és lelkiismereti szabadságot állította.

A manchesteri akadémia célját az alapítók a következőkben határozták meg: „Rendszeres lelkészképzésről való gondoskodás és előkészítő oktatás más szellemi foglalkozásra, a polgári és kereskedelmi életre, minden olyan vallási kötöttségtől mentesen, mely összeférhetetlen az igazság és lelkiismeret szent jogaival“ (Thomas Barnes). Az alapítók bíztak abban, hogy az intézet ápolni és őrizni fogja a dogmamentes kereszténység szellemét és elősegíti az emberiség egyesülését a szeretet által. Ennek forrását nem a dogmákban vagy hitvallásokban, hanem az Újszövetség vallásában találták meg.

Az akadémia alapításában és szervezeti szabályzatának kidolgozásában vezető szerepet töltöttek be a manchesteri „Cross Street“-i presbiteriánus egyházközség lelkészei, dr. Thomas Barnes és Ralph Harrison, valamint dr. Thomas Percival ismert manchesteri orvos, mindhárom a warringtoni akadémia volt hallgatója.

A manchesteri akadémia teológiai szemléletét a racionalis biblicizmus, az arianus krisztológia és a filozófiai deizmus jellemezte. Két tagozata volt: a lelkészképző teológiai és a világi pályákra előkészítő irodalmi-tudományos tagozat. A tanulmányi idő öt évre terjedt. Az első három év alatt mindkét tagozat hallgatói a következő tárgyakat tanulták: klasszikus nyelvek és irodalom, gramatika, történelem, logika, filozófia, erkölcsstan, angol nyelv és irodalom, jog, alkotmány, matematika, természettan, kémia és szónoklattan. A teológiai tagozat hallgatói a harmadik évben külön tanulták a természeti és kijelentett vallások bizonyosságait, valamint a héber nyelvet. A teológiai tagozat hallgatói a negyedik évben a következő tárgyakat hallgatták: Ószövetség, Septuaginta, hittan, homiletika és egyháztörténelem. Az ötödik évben Újszövetséget, hittant, egyháztörténelmet, lelkipásztori gondozást, homiletikát tanultak.

Az akadémia szervezete hasonló volt a warringtoni akadémia szervezéséhez. Az intézet igazgatását és felügyeletét az alapító és pártoló tagokból álló tanács és a 21 tagból álló végrehajtó bizottság látta el. Az akadémia belső vezetése az igazgató — akit a tanács választott — és a tanárok hatáskörébe tartozott. Anyagi alapját a különböző disszenter alapítványok, nonkonformista gyülekezetek hozzájárulása, egyéni felajánlások, adományok és a hallgatók díjai biztosították.

Az akadémia megnyitása 1786. októberében történt. Dr. Thomas Barnes igazgató megnyitó beszédében a „Free teaching and free learning“ — Szabad tanítás és szabad tanulás-ról — értekezett, és az akadémiát

„Veritas, Libertas, Pietas“ eszméinek ajánlotta; a Manchester Collegének ma is ezek a jelszavai.

Az intézetnek három tanára volt. A lelkészképzést szolgáló tárgyakat T. Barnes tanította, aki egyben az igazgatói tisztséget is betöltötte. Visszavonulása után utódja George Walker, Nottingham-i presbiteriánus lelkész lett. A klasszikus nyelveket és irodalmat, történelmet, földrajzot és homiletikát Ralph Harrison lelkész, míg a matematikát, kémiát és természetfilozófiát John Dalton adta elő.

Az akadémiának 1786—1803 között 135 hallgatója volt, akik közül 20 a lelkészi, 115 a kereskedelmi, jogi és orvosi pályára készült.

A manchesteri akadémia története folyamán kénytelen volt székhelyét többször változtatni. Amikor T. Barnes és R. Harrison nyugalomba vonultak és J. Dalton állásáról lemondott, lehetetlennek látszott Manchesterben megfelelő utódokat találni. A kérdést az intézet helyének megváltoztatásával oldották meg. 1803-ban az akadémiát York városába helyezték át, ahol működését biztosíthatták.

4. A Manchester New College York-i szakasza, 1803—1840

A York városába költözött akadémia, melyet új igazgatója „Manchester New College“-nak nevezett, 1803 októberében kezdte meg munkáját. 37 éven át unitárius szellemben, eredményesen működött, anyagi helyzete megszilárdult, Észak-Anglia disszenter egyházközségeinek, valamint a British and Foreign Unitarian Association — Brit és Külföldi Unitárius Társulat¹¹ — (a továbbiakban: Angol Unitárius Egyház), bizalmát és támogatását élvezte.

Az intézet két tagozatának tanulmányi rendje, ideje és tananyaga változatlan maradt. A hangsúly továbbra is a lelkészképzésen volt, ennek szellemére utal a teológiai hallgatók — köztük volt Edwart Tagart és James Martineau is — 1823-ban alapított missziói egyesülete, melynek keretében a szép beszédet gyakorolták és a tiszta keresztény vallás igazságait hirdették a közeli falvakban.

A College alapításának 50. évfordulóját 1836. január 24-én Manchesterben ünnepelték meg „hála a múltért és bizalom a jövő iránt“ jegyében.

A lelkészképző tagozat tanára és egyben az intézet igazgatója Charles Wellbeloved (1769—1858) yorki presbiteriánus lelkész, kiváló teológus, aki 37 éven át volt a teológiai tárgyak előadója. Oktató és nevelői munkájával, valamint tudományos tevékenységével megalapozta az intézet fejlődését és hírnevét. Közeli munkatársa volt John Kenrick (1782—1877) presbiteriánus lelkész-tanár, aki a klasszikus tárgyakat, történelmet és angol irodalmat 30 évig tanította. J. Martineau szerint „a legbölcsebb ember, akit valaha ismert“; Alexander Gordon az unitáriusok legnagyobb tudósának nevezte. Rövidebb ideig tevékenykedett William Turner, aki matematikát, fizikát, filozófiát és német nyelvet tanított; utóda 1839-ig William Hincks presbiteriánus lelkész.

Az intézetben 1803-tól 1840-ig 235 hallgató tanult, közülük 122 a lelkészi és 113 a világi pályára lépett.

Az intézet további fejlődését befolyásolta az 1828-ban alapított londoni egyetem, ahol vallás- és osztálykülönbség nélkül bárki tanulhatott. 1836-ban az egyetem megkapta azt a jogot is, hogy a teológia kivételével tudományos fokozatot adhasson, vallási feltétel nélkül, a bölcsélet, jog-

és orvostudomány köréből. 1840-ben a Manchester College engedélyt nyert arra, hogy hallgatóit tudományos fokozat megszerzése végett a londoni egyetemre küldhesse.

A világi pályákra és tudományos fokozatok megszerzésére készülő ifjak jobb felkészítése érdekében érkezettnek látszott az idő, hogy az intézet kapcsolatot létesítsen valamelyik skót vagy londoni egyetemmel, de felvetődött a Manchesterbe való visszatérés gondolata is. Az intézet helyének megváltoztatását siettetette a tanárutánpótlás kérdése is. C. Wellbeloved és J. Kenrick 1839-ben nyugalomba vonultak, W. Hincks pedig állásáról lemondott. Yorkban nem találtak alkalmas tanárokat az eltávozók helyének betöltésére. Egyetlen megoldás mutatkozott: az intézet helyét újból megváltoztatni. Két számbajöhető hely között kellett választani: London és Manchester. Az intézeti tanács 1839. december 19—20. napjain tartott gyűlésen Manchester mellett döntött. A határozat egyik érve az volt, hogy a lelkészi pályára készülők a manchesteri és környékén levő disszenter egyházközösségekben megfelelő gyakorlatot tudnak szerezni.

5. *A Manchester New College második manchesteri időszaka, 1840—1853*

1840-ben az akadémiát visszahelyezték alapítási helyére; ekkor jött általános használatba a „Manchester New College“ elnevezés.

Az intézet manchesteri működéséhez nagy reményeket fűztek, tekintettel a rendelkezésre álló anyagi alapra, a nyolc tagú tanszemélyzetre, a londoni egyetemmel való kapcsolatra és a kedvezőnek ítélt manchesteri körülményekre. A város azonban az intézet megalapítása óta lényegesen megváltozott. Népessége rohamosan növekedett: a század elején még 75 000 volt, az 1850-es években már 303 382-re emelkedett. 1847-től a város anglikán püspöki székhely lett. Az 1840—1850-es éveket egyfelől társadalmi nyugtalanság, másfelől a művelődés és társadalmi jólét utáni törekvés jellemzi. Ilyen körülmények között nyitotta meg 1840 októberében a College új tanévét Robert Wallace igazgató.

A teológiai tagozaton három tanár tanított: Robert Wallace (1791—1851), presbiteriánus lelkész, aki a Biblia és rendszeres teológia tárgyait adta elő; 1840-től 1846-ig ő volt az intézet igazgatója is. Állásáról való lemondása után John Kenrick (1846—1850), majd George Vance Smith (1850—1853) töltötték be az igazgatói tisztséget. A másik tanár John Gooch Roberds, manchesteri lelkész, aki a gyakorlati teológia tárgyait, valamint a héber, káld és szír nyelveket tanította. Végül John James Tayler manchesteri lelkész, aki egyháztörténelmet tanított.

Az irodalmi-tudományos tagozaton öt tanár működött: Francis William Newman, aki görög, latin nyelvet és angol grammatikát tanított; lemondása után helyét William Gaskel manchesteri lelkész foglalta el; Robert Finlay matematikát, Montague L. Philipps fizikát és természet-tant, John Kenrick történelmet és angol irodalmat, végül James Martineau liverpooli lelkész, aki filozófiát, etikát és politikai gazdaságtant adott elő.

1840—1853 között az intézet két tagozatán 60 hallgató tanult, akik közül 32 lelkészi és 28 világi pályára készült.

Az intézet második manchesteri időszaka csalódást okozott. A kezdeti elképzelések és remények nem váltak valóra. A város nem bizonyult

megfelelő helynek a hallgatók önképzésére és az intézet zavartalan működésére. Az anyagi források elégtelenek voltak a megnövekedett kiadások fedezésére. A világi hallgatók száma csökkent. Az anyagi helyzet bizonytalansága és a hallgatók számának fokozatos csökkenése miatt több tanár elhagyta az intézetet. A tanári utánpótlás megoldása mind nagyobb nehézségekbe ütközött.

A College helyzetét nehezítette a Presbiteriánus Unio¹² által 1846-ban Londonban alapított „University Hall“ nevű intézet is, melynek célja az volt, hogy otthont biztosítson a londoni egyetemen tanuló diszszenter hallgatóknak és részükre teológiai, etikai és filozófiai előadásokról gondoskodik. Ez az intézet 1849-ben kezdte meg működését és nagy vonzást gyakorolt a Manchester New College világi hallgatóira.

Az intézeti tanács és végrehajtó bizottság már az 1846—1848-as években foglalkozott az intézet válságos helyzetével és jövőjével. Általános volt a vélemény, hogy a College csak mint lelkészképző főiskola tartható fenn, a világi pályára készülők a londoni egyetemen vagy a manchesteri Owen-College-ban tanulhattak. Az intézeti tanács 1852. december 8-án tartott gyűlésen, a fővárosban való tanulás előnyére való hivatkozással, elhatározta a Manchester New College áthelyezését Londonba.

Az észak-angliai unitáriusok közül sokan elégedetlenek voltak az intézeti tanács döntésével, ezért 1854-ben egy középfokú lelkészképző iskolát alapítottak Manchesterben „Home Missionary Board“ néven, mely később „Unitarian Home Missionary College“¹³, majd „Unitarian College Manchester“ néven teológiai főiskolává fejlődött. Amíg a Manchester New College a tudományos lelkészképzést tekintette első feladatának, az újonnan alapított iskola a gyakorlati és missziói lelkészképzésre helyezte a hangsúlyt.

6. Manchester New College londoni szakasza, 1853—1889

Az intézet az University Hall épületében talált elhelyezést, ahol az első londoni tanévet 1853. október 14-én J. J. Tayler igazgató nyitotta meg.

A College életében a londoni szakasz lényeges változásokat jelöl. Ilyen volt mindenekelőtt az, hogy az intézet Londonban már mint lelkészképző főiskola működik. A világi pályákra készülő ifjak a manchesteri Owen College-ban vagy a londoni egyetemen tanulnak, ahol kedvezőbb tanulási feltételeket találtak. A tanulmányi időt öt évről hatra emelték. Az 1—3 év bevezető és előkészítő tanfolyam volt, melynek tárgyait, a logikán, etikán és a héber nyelven kívül, a londoni egyetemen tanulták. A 4—6. év a kimondott lelkészképző tanfolyam volt, melynek tárgyai: Ó- és Újszövetség, hittan, erkölcsstan, vallásfilozófia, keresztény teológia története, filozófia, egyháztörténelem, gyakorlati teológia, valamint héber, görög és latin nyelv. Az intézet kapcsolatot létesített a londoni egyetemmel, ennek alapján a hallgatók egyes tárgyakat az University College-ban tanulták és ott is vizsgáltak.

1853—1858 között feszültséget és vitát idézett elő James Martineau tanári alkalmazásának kérdése. Martineau 1840-től 1853-ig filozófiát, etikát és gazdaságtant tanított az intézetben. A College a teológiai tárgyak tanítására Londonban csak két tanárt — J. J. Tayler és G. V. Smith — alkalmazott. Anyagiak hiánya és személyi okok miatt J. Martineau nem kapott megbízást. Tisztelői azonban pénzalapot gyűjtöttek össze, lehetővé téve a nagy teológus alkalmazását 1854—1858 között a filozófiai tár-

gyak előadására. 1856-ban G. V. Smith lemondásával lehetőség nyílt J. Martineau helyzetének rendezésére.

Az intézet végrehajtó bizottsága 1858-ban a teológiai tárgyak tanításával J. J. Taylert és J. Martineau-t bízta meg. A határozatot azonban az unitarizmus konzervatív képviselői megfellebbezték, mivel idegenkedtek J. Martineau szabadelvűségétől és miszticizmusától, s radikális szellemétől féltették a lelkészképzést. Az intézeti tanács 1858. április 16-án a Manchesterben tartott gyűlésén elutasította a fellebbezést, bizalmát nyilvánítva Martineau iránt, tanári alkalmazását megerősítette.

A Manchester New College két tanárral kezdte meg működését Londonban. Az egyik John James Tayler (1797—1869) volt, aki a rendszeres es gyakorlati teológia tárgyait, valamint egyháztörténelmet tanított. 1853-tól haláláig az intézet igazgatói tisztségét is betöltötte. J. Martineau-val együtt döntő befolyást gyakorolt a College szellemi életére és a lelkésznevelésre. A másik tanár George Vance Smith volt, aki biblíka teológiát és héber nyelvet tanított 1856-ig, amikor állásáról lemondott. Helyét James Martineau (1805—1900) töltötte be, az intézet leghíresebb tanára, aki 1858-tól hittant, logikát, filozófiát, etikát és vallásfilozófiát tanított. J. J. Tayler halála után igazgatónak választották meg, mely tisztséget 1885-ig töltötte be.

J. J. Tayler tárgyait James Drummond (1835—1918) vette át, akit 1885-ben igazgatónak is választottak. 1875-ben, J. Martineau didaktikai munkájának könnyítése végett, Charles Barnes Upton-t alkalmazták a logika és filozófia tanítására, 1885 után pedig J. Martineau többi tárgyait is átvette. A tanszemélyzet még kiegészült Joseph Estlin Carpenterrel (Oszötvetség, egyháztörténelem és összehasonlító vallástudomány) és Russel Martineau-val (héber nyelv és irodalom).

1853—1889 között az intézetben 115 hallgató tanult és készült a lelkészi szolgálatra. A hallgatók névjegyzékéből a világi hallgatók hiányoznak.

Jelentős esemény volt az intézet történetében az erdélyi unitárius egyházzal 1860-ban létesített kapcsolat, mely lehetővé tette, hogy az itteni lelkész- és tanárjelöltek a Manchester New College-ban tovább tanulhassanak.

1876-ban módosították az intézet szabályzatát, hogy lehetővé tegyék a lelkészi pályára készülő leányhallgatók felvételét. A Manchester New College az első teológiai intézet Angliában, mely engedélyezte a nők számára a lelkészképzést. Gertrude von Petzold volt az első, aki 1904-ben lelkészképesítést szerzett.

1885-ben J. Martineau 45 évi tanári szolgálat után nyugalomba vonult. Az intézeti tanács köszönetet mondott neki „a hithűségért és méltóságért, mellyel megőrizte az intézet alapelvét, a szabad tanulást és szabad tanítást“. Egyben a tanács elnökének is megválasztották.

1886 januárjában, az intézet alapításának 100. évfordulóját ünnepelték meg Manchesterben.

Az intézet minőségi kiválóságát emeli ki 1881-ben Felméri Lajos kolozsvári egyetemi tanár: „E dissenter teol. Collegium vizsgálati mértékénél fogva merőben kiválik a hasonnemű anglikán intézetek közül s ennél fogva azokkal összemérni egyáltalán nem lehet. Az a magasabb teológiai műveltség, melyet a Manchester New Collegiumban a dissenter jelöltek elsajátítanak, az angol egyházi papok között valóságos ritkaság. Az ang-

likán papnevelő intézetekben a liturgikára és dogmatikára esik a fő súly, emitt a filozófiára és a vallástudományra [...] Jelen voltam ez intézetben egy pár előadáson. A vallásbölcseletről a nagyhírű dr. Martineau fejtegette a vallás világnézettel kapcsolatos problémákat olyan filozófiai mélységgel s egyszersmind oly világos nyelvezettel, mintha egyszerre Platon és Kant beszéltek volna¹⁴.

Az intézet londoni működéséhez fűzött remények a szép eredmények ellenére sem valósultak meg. Az egyetemmel és az University Hall-lal való kapcsolata nem bizonyult eredményesnek. A College elszigetelődött a fővárosban. Sokan látták, hogy London nem megfelelő hely az intézet számára. Felvetődött a gondolat, hogy az intézetet Cambridge-be vagy Oxfordban kellene áthelyezni. Az intézeti tanács 1879-ben egyelőre a Londonban maradás mellett döntött. 1886 után azonban a kérdés újból előkerült, és nagy harc indult meg az unitáriusok között, hogy az intézetet Londonban hagyják-e vagy Oxfordba, ill. Cambridge-be vigyék át. A döntés elhúzódott, mivel J. Martineau, híveivel együtt nyíltan ellenezte az Oxfordba való költözést. Attól tartott, hogy a College az egyetemi városban elszigetelődik, mivel a konzervatív szellemű egyetemmel nem tud kapcsolatot teremteni, s tekintettel arra, hogy Oxfordban és környékén alig van unitárius egyházközség, ahol a hallgatók gyakorolhatnának, ez is károsan fogja a lelkésznevelést befolyásolni. Az Oxfordba való költözés eszméje mégis vonzó volt az unitáriusok többsége előtt, mivel Wyclif-től kezdve, Pusey, Newman, Wesley-ig Oxford azoknak a szellemi mozgalmaknak volt a bölcsője, melyek Anglia szellemi és vallásos életét megalapították. Az intézeti tanács végülis 1888. június 28-án elhatározta a College áthelyezését Oxfordba. Az 1889. január 24-i ülésén ezt a határozatot újból megerősítette.¹⁵ A Manchester New College 1889. júniusában, 36 év után, vett búcsút Londontól.

7. A Manchester New College oxfordi szakasza, 1889— napjainkig

~ Az új tanévet a College 1889. október 25-én kezdte meg egy ideiglenesen bérelt épületben.¹⁶ James Drummond igazgató, az alkalomnak megfelelően „Old principles and new hopes“ — Régi alapelvek és új remények-ről tartotta megnyitó beszédét.

Az intézet és az unitárius egyház legfőbb gondja volt, hogy megfelelő épületről gondoskodjanak. Széleskörű akciót indítottak az építés pénzalapjának megteremtésére. Egyházközségek, intézmények, az intézet pártfogóinak adományaiból a szükséges összeg rövid időn belül összegyűlt. Az angol unitarizmus történetében páratlanul áll ez a nagyméretű áldozatkészség!

Az épület tervrajzát Thomas Worthington manchesteri építész készítette el. Az alapkövet, melyre a College jelszavát — Libertas, Veritas, Pietas — vésték, 1891 őszén helyezték el. Az ünnepély keretében tartott beszédében Robert Darbishire, az intézet képviselője ezeket mondta: „Nem a változás szeretete miatt jöttünk Oxfordba. Mi itt szélesebbkörű tudást és mélyebb kapcsolatot keresünk a tudomány és a vallás képviselőivel“.

A College Oxfordhoz méltó, impozáns épülete, templommal és könyvtárral¹⁷ együtt 1893-ban, díszterme, az „Arlosh Hall“¹⁸ 1919-ben készült el. A hallgatók internátusa, az igazgató és a felügyelő tanár lakása céljára az intézet új épülete mellett négy házat vásároltak és ren-

dezték be. Az új épület, mely mintegy 60 000 fontsterlingbe került, az intézet történetének kiemelkedő megvalósítása. A legmerészebb várakozásokat felülmúlta, és optimális tanítási és tanulási lehetőséget biztosított.

Az épület felavatása 1893. október 18—19. napjain, a tanév megnyitása alkalmával történt. Az ünnepélyen megjelent és az istentiszteleten prédikált James Martineau, kifejezésre juttatva jelenlétével, hogy kibékült az intézet áthelyezésével. Az épület felavatása után az intézetet „Manchester College Oxford” néven nevezték.

Az intézet új otthonában nagy lendülettel és reményekkel kezdte meg és végzi munkáját. Története napjainkig, a két világháború és következményei által kiváltott nehézségek ellenére is, fejlődést mutat. Tanítói és tudományos munkásságával elfoglalta helyét Oxford főiskolái között és kivívta az egyetem elismerését és megbecsülését. Erről tanúszkodnak a tanárok és az intézet többrendbeli kitüntetései. Így pl. James Martineau-nak 1888-ban tiszteletbeli doktori címet adományoztak; James Drummond igazgatót az egyetem tagjává választották; Joseph Estlin Carpenter 1923-ban teológiai doktori címet kapott és a teológiai fakultás tanácsának tagjává választották; Lawrence Pearsall Jacks igazgató a tanárképző bizottság tagja lett. Az intézet újszövetségi és filozófiai előadásait bevették az egyetemi előadások jegyzékébe. Híres egyetemi tanárok vállalták a Manchester College felügyelői és tanácsadói tisztségét, mint Max Müller, Edward Caird, Gilbert Murray. Az intézet hírnevét erősítették a Hibbert Trust alapítvány támogatásával rendezett előadássorozatok¹⁹, melyeknek keretében ismert teológusok és tudósok tartottak előadásokat.

1924—1931 években a lelkészképzés mellett az intézet felújítva a régi gyakorlatot, újból világi hallgatókat is vett fel a pedagógia és szociológia szakra, 1965-től pedig tudományos fokozatok megnyerésére és szakképesítő vizsgára készít elő.

1936-ban megünnepelték az intézet fennállásának 150. évfordulóját.

A Manchester College-ban nemcsak angolok tanultak, hanem az Egyesült Államokból, Indiából, Erdélyből, Németországból, Japánból, Hollandiából, Csehszlovákiából és más országokból jött hallgatók, lelkészjelöltek is részesültek lelkészképzésben, ill. továbbképzésben.

A Manchester College szoros kapcsolatot tartott fenn az angol unitárius egyházal és az Unitárius Világszövetséggel (IARF). Támogatja a különböző unitárius és tudományos társulatokat, mint az intézet vén-diákjainak egyesületét — Old Students Association —; segíti az ennek kiadásában megjelenő „Faith and Freedom” (Hit és Szabadság) teológiai folyóiratot, az „Egyházi Zenetársulatot” — Church Music Association —. Hasonlóképpen patronálja a Sir Alister Hardy által alapított és a College épületében működő „Vallásos Tapasztalat Kutató Intézetét” — Religious Experience Research Unit —. Kapcsolatot tart fenn az európai és amerikai unitárius és szabadelvű protestáns teológiai főiskolákkal.

Tantestülete kezdetben a Londonból jött három tanárból állott. J. Drummond, az Újszövetség és a rendszeres teológia előadója; J. E. Carpenter az Ó- és Újszövetség, valamint az összehasonlító vallástudomány tanára 1923-ig; az intézet igazgatója volt 1906-tól 1915-ig; Charles Barnes Upton a bölcséleti tárgyak előadója 1903-ig. Később a sükségnek megfelelően új tagokkal egészült ki, akik közül kiemeljük a következőket. Lawrence Pearsall Jacks (filozófia) 1915-től 1931-ig az intézet igazgatója;

James Edwin Odgers (egyház történelem), William Edward Addis (Ószövetség és héber nyelv), D. C. Simpson (Ószövetség és héber nyelv), Henry Gow (Újszövetség és görög nyelv), J. Cyril Flower (vallásfilozófia és valláslélektan), Raymond V. Holt (egyház történelem), Lancelot Austin Garrard (Újszövetség és görög), John Herbert McLachlan (egyház történelem).

A Manchester College jelenlegi tantestülete:

Anthony John Cross és Dudley E. Richards a teológiai tárgyak előadói; a világi hallgatók tanárai: Mrs Gilliam M. F. Carey, Mrs Ann McD Mann (angol irodalom), Barbara L. Smith és Mrs Frances Walsh (történelem), Brendan McLaughlin (filozófia), Marianne Lee (társadalomtudomány) és Michael J. Hill (zene).

Az intézet igazgatói az oxfordi szakasztól napjainkig:

James Drummond: 1885—1906

Joseph Estlin Carpenter: 1906—1915

Lawrence Pearsall Jacks: 1915—1931

John Henry Weatherall: 1931—1938

Robert Nicol Cross: 1938—1949

Herbert John McLachlan: 1949—1951

Sidney Spencer: 1951—1956

Lancelot Austin Garrard: 1956—1965

Henry Lismer Short: 1965—1972

Bruce Findlow: 1974—1984

Anthony John Cross: 1985 —

Az intézethez 200 éves története folyamán sok kiemelkedő személyiség kapcsolódott. Ezek közül sok ma is elismert teológus, tudós, író, mind az unitárius egyházban, mind a tudomány világában. Ilyenek voltak pl. J. Priestley, J. Martineau, J. Paget, J. E. Carpenter, R. V. Holt, L. A. Garrard, H. J. McLachlan.

A Manchester College 200 éves történetében az angol unitarizmus küzdelmes múltja tükröződik. Nehéz volt a kezdet, megpróbáltatásokkal teljes a folytatás, de mindvégig megmaradt a tiszta jézusi kereszténység, a szabad gondolkodás és széleskörű teológiai műveltséget nyújtó teológiai főiskollának.

A harmadik évszázadba lépett intézetnek feladata ma sem lehet más, mint volt a múltban: lelkészképzés, a teológia tudományos művelése és az unitárius egyház tudat mélyítése. Emellett, szellemi örökségének megfelelően, törekednie kell továbbra is erősíteni kapcsolatát az oxfordi egyetem teológiai fakultásával, valamint a nemzetközi unitárius és szabadelvű protestáns teológiai intézetekkel. Mindez emberszolgálatot jelent az „Igazság, Szabadság és Vallás“ szellemében.

8. A Manchester College kapcsolata az erdélyi unitárius egyházzal

I. Az angol unitáriusok érintkezése az erdélyi unitárius egyházzal a 19. század első felében kezdődik. W. J. Fox és R. B. Aspland angol unitárius lelkészekről 1821-ben *Unitariorum in Anglia Fidei, Historiae et Status praesentis brevis Expositio*²⁰ (Az Angliában élő unitáriusok vallásának, történetének és jelen állapotának rövid előadása) c. füzet érkezett a kolozsvári unitárius főiskola teológiai tanára [Sylvester György] címére, aki a fontos küldeményt átadta egyházi főhatóságának. A Konzisztórium (a mai Egyházi Képviselő Tanács) nem akarván „a levelezés Istentől adott ez alkalmát elmulasztani,“ rövid ismertetést készítettett Syl-

vester György által egyházunk történetéről, hitelveiről, szertartásairól, szervezeti formájáról és oktatásügyéről. A válasziratot *Epistola ad Unitarios in Anglia missa* (Az Angliában élő unitáriusokhoz küldött levél) ismeretlen okból csak 1825. június 17-én küldték el²¹ W. J. Fox lelkésznek, akitől október 17-i keltezéssel már válasz is érkezett. Ebből kiténik, hogy Sylvester György tudósítása „nagy örömet okozott az összes angol unitáriusoknak“²². Ez volt az első hivatalos érintkezés a két egyház között, mely a század második felében John Paget által vált rendszeressé.

Paget János²³ (1808—1892) régi unitárius családból származott. Tanulmányait a York-ban székelő Manchester New College-ban kezdte meg és az edinburghi egyetemen végezte be, ahol orvosi diplomát szerzett. Tanulmányait folytatta Párizsban és Olaszországban, ahol megismerkedett br. Bánffy Lászlóné Wesselényi Polixéniával, akivel válása után házasságot kötött. Felesége birtokán, Aranyosgyéresen telepedett le. Az 1848—49-es forradalomban, mint Bem tábornok egyik szárnysegédje vett részt. A világosi fegyverletétel után Angliába menekült, ahonnan csak 1855-ben térhetett vissza.

Amióta Erdélyben letelepedett, Paget szoros kapcsolatot tartott fenn az unitárius egyházzal, ügyei iránt melegen érdeklődött, s élő összekötő kapocs lett a két testvérfelekezett között.

Az 1850-es években az unitárius egyház nehéz küzdelmet folytatott az osztrák abszolutizmus iskolapolitikája²⁴ ellen, mely többek között súlyos anyagi feltételekhez kötötte az iskolák működését. A hívek rendkívüli áldozatkészsége mentette meg az egyházi iskolák létét. Ebben a váltságos helyzetben, Paget felhívására és közbenjárására, az angol unitáriusok 1858-ban az erdélyi unitárius egyház segélyezésére gyűjtést indítottak.²⁵ K. Nagy Elek főgondnok az 1859. május 1-én tartott konzisztórium ülésen örömmel jelentette, hogy „angol hitrokonaink 1231 font sterlinget, 12 shillinget és 4 pennyt küldöttek vallásközönségünk pénz-tára gyarapítására“²⁶.

Az anyagi segítség mellett Pagettól származik az a gondolat is, hogy jó lenne egy-egy unitárius lelkészjelöltet időnként az unitáriusok londoni teológiai intézetébe küldeni továbbtanulás végett. Kriza János közli is ezt a hírt N. Kovács Istvánnal: „Örömmel értesíthetem, hogy Paget úr azt az ajánlatot tevő, hogy ezentúl Londonba akadémisták küldessenek, ottani hitrokonaink ajánlkoztak arra, hogy ifjainkat koszttal és szállással ellátják“²⁷.

A Paget által felkeltett érdeklődésnek tudható be, hogy az angol unitárius egyház 1858-ban titkárát, Edward Tagart lelkészt, a Manchester New College gondnokát küldte Erdélybe azzal a feladattal, hogy személyesen győződjék meg az unitárius egyház helyzetéről és a további támogatás iránt mondjon véleményt.

E. Tagart, Lucy leányával, szeptember 15-én érkezett Kolozsvárra, ahol egykori Manchester New College-i tanuló társa, Paget fogadta. Ittléte alkalmával meglátogatta a kolozsvári és tordai iskolát és egyház-községet. Részt vett a Konzisztórium 1858. szeptember 19-i ülésén, ahol tiszteletbeli egyházi tanácsosnak választották. Ez alkalommal tartott beszédében ezeket mondja: „Azon nemes törekvés és nagylelkű áldozat, melyeket önök tettek, hogy az osztrák kormány kívánalmainak eleget tessenek, hogy állásukat és függetlenségüket megvédhessék, a mi legnagyobb bámulatunkat és tiszteletünket keltették fel. Ösztönözöttem bará-

tunk, Paget úr előterjesztése által, ki szerencsére önök közt lakik, egy összeget gyűjtöttünk, melyre nézve kérjük Önöket, fogadják el azt, mint mély rokonérzelmünk bizonyítékát, s mint gyarapítását azon eszköznek, mellyel függetlenségüket fenntarthatják. Reméljük, hogy társadalmi erejük és befolyásuk ezáltal is gyarapszik, s hogy így képesek lesznek azon szent elvek terjesztésére, melyeket angol és amerikai hitrokonainkkal valának.²⁸

E. Tagart 1858. szeptember 20-án az angol unitárius egyház központjához intézett levelében, Paget ösztönzésére azt írja: „A lelkeszségre készülő erdélyi magyar ifjak számára a londoni egyetemnél olyan alapítvány tétessék, mely által legalább egy pár ifjúnak ottani tanulhatására alkalom nyíljk²⁹.

E. Tagart szeptember 23-án indult vissza. Drezdából október 1-ről keltezett, az egyháza központjához küldött levelében ezt írta: „Utazásom Kolozsvárt általában a legjobb eredménnyel járt [...] Az idő nagyobb részét arra fordítottam, hogy az unitáriusokkal, tanáraikkal, templomaikkal, iskoláikkal megismerkedjem³⁰. Sajnos útközben, október 12-én Brüsszelben meghalt, s így látogatásáról nem tehetett jelentést. Éppen ezért 1859. tavaszán az angol unitárius egyház, Alfred Steinthal liverpooli lelkész küldte Erdélybe a Tagartéhoz hasonló megbizatással. Az 1859 május 1-i konzisztórium gyűlésen tartott beszédében hangsúlyozza, hogy az angol unitáriusok hitrokoni érzelmekkel viseltetnek az erdélyi unitáriusok iránt, és a Tagart által megkezdett érintkezést fenn akarják tartani. Ennek érdekében nemcsak könyveket küldenek, hanem arról is intézkednek, hogy egy olyan alapítványt létesítsenek, melynek segítségével az erdélyiek koronként ifjakat küldhetnek Londonba továbbtanulás végett.³¹

A. Steinthal Kolozsvárról Tordára, Aranyosszékre, végül Székelykeresztúrra utazott Nagy Lajos esperes-tanár kíséretében. Szándéka az volt, hogy az egész Székelyföldet bejárja, de két hét után, útját félbeszakítva, visszatért Angliába³².

Az angol unitárius egyház 1859. június 15-én Londonban tartott közgyűlése, melyen részt vettek Ferencz József és Buzogány Áron akadémikák is, tárgyalta A. Steinthal jelentését az erdélyi unitárius egyház helyzetéről.³³ A. Steinthal felszólalásában a következőket mondta:

„A titkár úrhoz beadott jelentésemben bővebben kifejtettem, hogy az a terv, melyet Paget barátunk pendített meg, s amelyet néhai boldog emlékezetű Tagart barátunk oly mélyen ajánlott, ti., hogy egy-egy erdélyi unitárius lelkész- vagy tanárjelöltet koronként látnánk el magunk költségén itteni akadémiánkon: ez a terv az erdélyi unitáriusokra nézve nagy fontosságú lenne. Tapasztalásból merített meggyőződés, hogy ily módon lendületet nyerne az ottani lelkésznevelés ügye, s könnyítették az emelkedettebb gondolkodásmódra jutás lelkészeik között. Eddig az volt ottan a szokás, hogy kolozsvári lelkésznevelői intézetükből ifjakat küldtek koronként a németországi egyetemekre, minek kétségen kívül nagy és nyilvánvaló eredményei voltak. Mindazonáltal még a német egyetemeken sem otthonos a mi nézeteinkkel egyező az az egyenes s tartózkodás nélküli vélemény nyilvánítás, melyet mi élvezünk; mert noha majd minden német egyetemen hangzanak az unitárius eszmék, s a német szószerkeken szintén ismertek a mi hitelveink, ámde más színek alatt s teljességgel nem az unitarizmus nyílt zászlója alatt, mely nevet több tekintetből nem kívánják magukra venni s gyakran takargatva, nem a nyílt

és bátor meggyőződés hangján közlik azt, mi lelkükben él. Ezt az igaz egyezséget a meggyőződés mélységével s ebből folyó nézetek nyilvánításával összhangban csak itt nálunk, Amerikában és Erdélyben találjuk“.³⁴

A közgyűlés elhatározta, hogy alapítványt létesít erdélyi unitárius lelkész- vagy tanárjelöltek számára, hogy tanulmányaikat a Manchester New College-ban ill. a londoni egyetemen folytathassák.³⁵ A szükséges pénzüsszeget mindjárt fel is ajánlotta Ferencz József és Buzogány Áron akadémistáknak, hogy Londonban tovább tanulhassanak, de ők nem fogadhatták el, mert haza kellett menniök, hogy szeptemberben elfoglalják tanári állásukat a főiskolánál³⁶.

A Főtanács 1859. augusztus 28-án tartott gyűlésén köszönetet mondott az angol unitáriusok nemes áldozatáért, s egyben elhatározta az angol nyelvnek nem kötelező tárgyként való tanítását a főiskolán, mint „szükséges kulcsot vallásunkat érdeklő eszmeforrásokhoz“.

Az angol unitárius egyház 1860. május 30-i közgyűlésén a végrehajtó bizottság az erdélyi unitárius egyház megsegítésével kapcsolatban ezeket jelenti: „A bizottság személyesen is tárgyalt ebben az ügyben Paget János úrral, s megkérdezte tőle: milyen módon tehetne leghatásosabb szolgálatot Anglia unitáriussága az erdélyi testvéreknek? Paget úr nagyon érdekes tájékoztatást nyújtott mind a papság, mind a tanárok helyzetéről és kimutatta, hogy ezek nagyon előkelő helyet foglalnak el és nagy tiszteletben részesülnek mind a protestánsok, mind a katolikusok részéről, körülbelül olyan értelemben, mint a mi országunkban. Továbbá kijelentette, hogy a befolyásuk még nagyobb lenne, ha a közoktatás terén magasabb színvonalat érhetnének el. Mind a lelkészi, mind pedig a világi elem, különösen, akik tanári állásra pályáznak, rá vannak utalva, hogy magasabb rendű kiképzésben részesüljenek, mint amit ott-hon megszerezhetnek. Ezt annyival inkább hangsúlyozza, mert az erdélyi tanulók szegénységük miatt nem igen látogathatják a külföldi egyetemeiket.“

„Paget úr befejezésül annak is kifejezést adott, hogy rendkívüli nagy haszon származna reájuk abból, ha a tanulók átjöhetnének Angliába, s itt részesülnének nemcsak tudományos, teológiai és irodalmi kiképzésben, hanem alkalmat nyernének arra is, hogy megismerkedjenek országunk szabad intézményeinek gyakorlati munkásságával, így jutván azon előnyökhöz, amelyek egyenes vagy közvetett úton származnak azok részére, akik élvezhetik a gondolkodás és a szólás szabadságát. Továbbá azt is elmondta, hogy az erdélyi unitáriusok szívesen hajlandók volnának hozzájárulni ahhoz, hogy a tehetségesebb és jelesebb tanulók Angliában hosszabb időt tölthessenek el tanulmányaikkal, de szegénységük és a közelebbi esztendőik lesújtó körülményei annyira elszegényítették őket, hogy angol segítség nélkül e célra szükséges összeget nem tudnák előteremteni.“³⁷ A közgyűlés figyelembe véve azt a kiváló benyomást, amelyet a két erdélyi ifjú [Ferencz József és Buzogány Áron] gyakorolt intelligenciájával, tájékozottságával és vallásos buzgóságával, akik az utóbbi évi gyűlésen jelen voltak, kifejezve óhaját, hogy milyen jó volna megvalósítani Paget János ajánlatát, s bízva az angol unitáriusok áldozatkészségében, elhatározta, hogy azonnal tétessék intézkedés egy erdélyi nevelési alap gyűjtésére³⁸.

Közgyűlés után a végrehajtó bizottság levelet kapott Paget Jánostól, aki ezeket írja:

„Haza érkezésem után a Consistorium elé terjesztettem az ügyet, mely rögtön kinevezett egy bizottságot Kriza, Buzogány és Ferencz urakból, hogy vizsgálják meg, miképpen lehetne kieszközölni, hogy 1—2 unitárius ifjú Angliába menjen. Ezek az urak a bizottság levelének kézhezvétele után azonnal felkerestek engem és a következőkről értesítettek: a Consistorium elhatározta, hogy ebben az évben tanulót küld Londonba, ha számíthat arra, hogy részint saját gyűjtésükből, részint egy kis alapból évi 500 frt-ot fognak adni. A Consistorium a Főtanács határozata nélkül ennél többet nem ígérhet, annál kevésbé, mert pénzforrásai nagyon korlátozottak [...] Egyben reméli, hogy vagy magángyűjtésből vagy más úton össze fognak hozni hasonló (500 frt) összeget egy másik tanuló részére. Ha az angol unitáriusok biztosítani tudják évenként ugyanezt az összeget (50 font sterling) mindenik tanuló részére, azt hiszem ez a terv sikerülni fog [...]“³⁹

„Ezen ifjak tanulmánya természetesen főképpen teológia lenne, de emellett azt tanácsoltam Kriza úrnak s a Consistoriumnak, akik örömmel hozzájárultak, hogy mindenik tanulónak ajánlani kellene, hogy válasszon egy csoportot a világi tudományok közül is, pl. geológiát, kémiát, zoológiát, mechanikát vagy ami inkább tetszik, hogy ezekben is kellő tájékozást szerezzen a teológiai tudományok mellett. Ezt azért ajánlom, mert én jól ismerem az itteni viszonyok alapján, hogy mely tárgyak tanulmányozása volna legkívánatosabb.“³⁹

R. B. Aspland, az angol unitárius egyház titkára, megküldötte Pagetnek a közgyűlés határozatát, aki azt továbbította a Konzisztóriumhoz, hogy évi 50 font sterling alapítvány rendelkezésre áll egy Londonba küldendő lelkészjelölt számára, akit már október elejére várnak. A Konzisztórium J. Paget útján köszönetét fejezte ki az angol unitárius egyháznak az alapítványért s egyben értesítette, hogy az 1860—1862 évekre Simén Domokos lelkészjelöltet küldi ki.⁴⁰

Az egyház nagy gondot fordított a Manchester College-ba küldendő lelkészjelölt kiválasztására. Az ösztöndíjra alkalmasnak vélt ifjút a püspök és a főiskola tanárainak javaslata alapján a Konzisztórium ill. a Főtanács jelölte ki. 1881-től ez az eljárás annyival módosult, hogy a jelöltnek a teológiai tárgyakból vizsgát kellett tennie. Az ösztöndíjat 2—3 évre lehetett igénybe venni. Az akadémia évi költségei mintegy 100 font sterlinget tettek ki, ebből az angol unitárius egyház évi 50 font sterlinget adott. A fennmaradó összeg az akadémiát terhelte, később a Manchester College maga fedezte a hiányzó összeget.

Simén Domokos a Manchester College első erdélyi ösztöndíjasa, 1860. szeptember 29-én érkezett meg Londonba. Amint életiratában írja „A társulat derék titkára, R. Brook Aspland minden kitelhető szíveséggel fogadott. Ő szervezte a szállást is; ő vezette el a tanárokhoz is, akik szintén igen szívesen fogadtak. E hó [október] 14-én a tanév beállván, felmentem az intézetbe. S minthogy a theol. cursus mellett még physicat is óhajtottam hallgatni, erre beirattam magamat az egyetemre.“⁴¹ Paget eszméje valóra vált, a Manchester New College és az erdélyi unitárius egyház közötti kapcsolat létrejött. Eszerint helyesbítésre szorult dr. Gál Kelemennek az az állítása, hogy Jakab József akadémista volt az első, aki 1848 tavaszán Németországból átmenve Londonba, az ottani unitárius lelkésznevelő intézetben tanult 2—3 hónapig.⁴² 1848-ban ugyanis az egyetlen angol unitárius lelkésznevelő intézet — Manchester New College —

Yorkban működött, ennek nyilvántartásában pedig 1860-ig erdélyi hallgató nem szerepel.

II. A „Manchester College alapítvány“ jelentősen hozzájárult az erdélyi unitárius lelkésznevelés fejlődéséhez. 1847-ig a lelkészképzés a kolozsvári főiskola filozófiai tanfolyama keretében történt. Ennek tanulmányi rendje inkább a klasszikus műveltség célját, mint a lelkésznevelést szolgálta, mely csak a hittanra, egyháztörténelemre, homiletikára és a szónoklati gyakorlatra korlátozódott. Az önálló lelkészképzés a 19. század második felében indult fejlődésnek. Alapját az 1845. évi homoródalmási zsinat elvi határozata képezte, mely kimondta az önálló lelkészképző tanfolyam szervezését. Ezt a határozatot az 1847. évi Főtanács léptette életbe. A teológiai tanfolyam eszerint a filozófiai kurzus elvégzése után következik és két évig tart. Tárgyai: ó- és újszövetségi bevezetés és magyarázat, bibliai régiségtan, hittan, szimbolika teológia, enciklopédia, egyháztörténelem, egyházjog, lelkipásztori gondozástan, liturgia, katekétika, homiletika és szónoklati gyakorlat.

A Főtanács két tanár működését tartotta kívánatosnak a tanfolyamon, azonban anyagi fedezet hiánya miatt csak egy tanárt tudtak alkalmazni Kriza János személyében, aki egyben tanított a filozófiai tanfolyamon és az egyházközség lelkésze is volt. A két tanár alkalmazása csak kívánság maradt, s csupán olyan formában valósult meg, hogy a tanfolyamon a főiskola tanárai és a kolozsvári egyházközség lelkészei kisegítőként működtek.

1859-ben a kolozsvári zsinat a két éves teológiai tanfolyamot, a tárgyak célszerű tanítása érdekében, három évre, az 1889. évi székelykeresztúri zsinat pedig négy évre emelte fel.

A 19. század második felében, a Manchester New College magas színvonalú lelkészképzésével szemben az erdélyi unitárius egyház lelkésznevelése sok kívánnivalót hagyott maga után. Erre a különbségre utalnak Buzogány Áron és Ferencz József akadémiták, amikor 1859. júliusában a Manchester New College hallgatóinak vizsgáján kénytelenek megállapítani, hogy „mennyeivel több tudományt, érettséget, lelkészi s általános műveltséget mutattak fel az előttünk megvizsgált unitárius papnövendékek annál, amennyit a mi papnövendékeink szoktak rendszeren felmutatni.“⁴³ Simén Domokos is elismeri ezt a tényt: „Midőn egy kissé a tudományok terén már széttekinthettem, láttam át, hogy milyen keveset tudok“⁴⁴.

Az erdélyi unitárius lelkésznevelés elégtelenségére lehet következtetni J. J. Taylernek 1861-ben Székely Mózes főjegyzőhöz intézett leveléből is: „Hogy tanulmányainkat eredményesen kezdhessük meg, arra szükséges, hogy az önök ifjai magukkal hozzák a következőket: pontos ismeretét legalább nyelvünk alapjainak és az elemi matematikának, továbbá a latin nyelvnek és irodalomnak [...], valamint a görögnek egy új, ennél is alaposabb tudását. Ezen az alapon, ha egyszer alaposak, az összes magasabb tudományok biztosan építhetők fel“⁴⁵.

Az erdélyi unitárius egyház a Manchester New College-al való kapcsolattól a teológia és tudomány hatékonyabb művelését, a lelkésznevelés és főiskola színvonalának emelését, valamint a hitrokoni érintkezés erősítését várta. Ez jut kifejezésre Székely Mózes főjegyzőnek 1861-ben J. J. Taylerhez intézett levelében is: „Ez az élő összeköttetés, ha szabad így hívnom, mely már a mi három honfitársunk által megkezdett, akik

Angliát nem régen meglátogatták, mindannyiunk buzgó segítségére számíthat a jövőre nézve; különösen azért, mert a meggyőződésünk, hogy ez a legnagyobb erőt, becsületet és hasznosságot fogja eredményezni a mi keresztény közösségünkre általában és Erdélyre nézve különösképpen, hogy ha időről időre mi olyan fiatal embereket fogunk önkéntől visszakapni, akik az önök nyelvében és irodalmában otthonosak, az unitárius hitelvek szellemébe pedig belemélyedtek, valamint a tudományok más ágában is műveltek.⁴⁶

Kriza János püspök Simén Domokosnak küldött levelében hasonló felfogást vall: „Zsinatunk legérdekesebb tárgyát képezte az angol atyfiakkal szőtt testvéries viszony legközelebbi tényeinek körülményes elterjesztése, főleg a londoni akadémián s theologiai szemináriumban tanulhatásra, helyre tett angolhoni unitárius alapítványnak ismertetése, mi egész lelkesedést költött fel az összes zsinati gyűlésben, s részünkről azon határozatot eredményezte, hogy mi is erdélyi unitáriusokul egy ily akadémiát alapítunk meg, melyből ezentúl s ha lehet, folyvást egy erdélyi ifjút küldjünk angol hitfeleinkhez, s ezáltal mintegy villanyos láncolatban legyünk velek egybekötve, mint akik a tudományosság s magasabb vallásosság és erkölcsiség szent lelkének teljesebb mértékével vannak megáldva⁴⁷ . . .“

Az erdélyi akadémiták nagyra értékelték a Manchester New College szellemét, melyet a kutatás, vélemény és kritika szabadsága jellemezett. Érdemesnek tartjuk erre vonatkozó nyilatkozataikból az alábbiakat idézni. Simén Domokos 1860-ban Székely Mózes főjegyzőhöz és a Konzisztóriumhoz intézett levelében megállapítja: „Valóban sokat nyertünk mi Erdélyiek az angolok fundatiójában. Itt tanulhat az ember praxist, tanulhat szabad gondolkozást, munkásságot és tanulhat mindent, mi által egyházának és honának hasznára és becsületére válhat.“

„És miután az Erdélyi Unitárius ifjaknak ily szép út nyílt a tanulásra, igen jó volna egy angol nyelv catedrát állítani Kolozsvártn. Ez nem csak az én óhajtam, de sok angoltól hallottam.“⁴⁸

Benczédi Gergely naplójában kiemeli: „A Manchester New College két érdemes tanárának: Tayler és Martineau uraknak szívességét, bölcs utasításait, buzgóságát a kötelelességteljesítésben, tanítási modorukat, bánásmódjukat a tanulókkal — nem vagyok képes eléggé magasztalni [. . .] Itt is, mint az University College-ban, úgy vezetik a tanítást, hogy amit a tanuló tanul, az teljesen vérvé válik. Ő alakítja magának a tudományt, itt csak az elveket adják elé, saját nézetüket hozzácsatolva“⁴⁹.

Boros György lelkes hangon állapítja meg, hogy „nekünk erdélyieknek London sok lelki és szellemi kincset juttatott [. . .], bátorsággal állíthatjuk, hogy e kapcsolatból az iskolákra, az egyház közszellemére csak jótékonyan építő hatás származott.“⁵⁰

A Manchester New College tanárai elismeréssel nyilatkoznak az erdélyi akadémitákról. J. J. Tayler az első erdélyi akadémitáról ezt írja Székely Mózes főjegyzőnek: „Részemről remélem, hogy még mások is az önök ifjai közül, mint Simén, kit mi most igen nagy örömmel vallunk egyik tanítványunknak, vagy mint az a két fiatal ember, Ferencz és Buzogány, kik két évvel ezelőtt tartozkodtak nálunk — fognak még jönni és látogatják a mi egyházközségeinket és iskoláinkat, hogy még jobban megismerjenek minket, kik osztozunk az önök hitében, és hogy visszavigyék magukkal az önök országába, mely oly messze van a mienktől,

azt az új reményt és szilárd erőt, mely szükséges az igazság ügyének előmozdítására⁵¹.

J. Drummond 1879. október 22-én azon a londoni gyűlésen, melyen A. Chalmers és A. Gordon, az angol unitárius egyház kiküldöttei beszámoltak erdélyi útjukról, ezeket mondja: „Már több év óta gyakorlatban van, hogy magyar hitrokonainktól ifjak jönnek hozzánk, kik kiváló képzettséggel térnek vissza hazájukba, kedves benyomásokat s jó emlékeztűnket vive magukkal. Hogy az összeköttetést fenntartsuk . . . annak fontossága mindnyájunk előtt világos kell hogy legyen⁵².

Egyházunk és az akadémiták intézet iránti elismerésének kinyilvánítására jó alkalmat szolgáltatottak egyes ünnepi események. Ilyen volt J. Martineau nyugalombavonulása, akinek tiszteletére a College 1885. június 24-én ünnepélyt rendezett. A Konzisztórium köszöntő levelében kifejezésre juttatja, hogy „A mi minket magyar unitáriusokat Ön iránt kétszeres hálára és tiszteletre indít, az azon nemes rokonszenv, melyet irántunk és ügyünk s legközelebről a Manchester New Collegeban tanult ifjaink iránt minden időben tanúsított. Fogadja ezekért ismételt hálánk és elismerésünk őszinte nyilvánítását⁵³. Az akadémiták is hálával emlékeznek tanítójukra: „Ön nemcsak tanárunk volt, hanem mesterünk is. Tanítása nem veszti hatását; eszméi több és több világosságot vetnek az emberi élet nagy problémáira. Mesterünk volt Ön nekünk, irányadónk és fog is lenni⁵⁴.

Az elismerés kifejezésének egy másik ünnepi alkalmá volt 1893-ban a College új épületének felavatása. Az egyház és az intézet volt erdélyi tanítványai nevében Csifó Salamon árkosi lelkész a következőket mondja: „Egy égi kötelék volt az, mely minket összekötött. A kéz, mely átnyúlt a tengeren, szeretem hinni, Isten által lett megmozdítva. A szívekben, melyek egymáshoz közeledtek, maga Isten lakott, mint a tiszta szeretet [. . .] Itt tanítottak minket, hogy hogyan és kit szeressünk; itt tanítottak, hogy miképp szeressük a tudományt és igazságot; innen vittük magunkkal azt a lelkesedést, mely türelemmel kutatja az isteni világosságot. Célunk közös: Önök itt Angliában s mi országunkban küzdünk az emberi nem jólétéért, az igazság terjesztéséért és a sötétségnek az emberi lélekről és értelemről való eloszlatásáért⁵⁵.

III. A Manchester College-ban tanul erdélyi unitárius lelkész- és tanárjelöltek névjegyzéke: (Zárójelben közöljük az akadémitának az intézetben töltött idejét és fontosabb egyházi tisztségeit).

1. Simén Domokos (1860—1862); teológiai tanár, Keresztény Magvető szerkesztője, főjegyző)
2. Benczédi Gergely (1864—1866); kolozsvári kollégium tanára és igazgatója)
3. Uzoni Fosztó Gábor (1866—1868; kolozsvári lelkész, kollégiumi tanár)
4. Kovács János (1870—1872; kollégiumi tanár, igazgató, KerMagv szerkesztője)
5. Derzsi Károly (1872—1874; lelkész, tordai gimnáziumi tanár)
6. Péterfi Dénes (1874—1876; lelkész, teológiai tanár, KerMagv szerkesztője)
7. Boros György (1877—1879; teológiai tanár, főjegyző, püspök, Unitárius Közlöny szerkesztője)

8. Varga Dénes (1879—1881; tordai gimnáziumi tanár, igazgató)
9. Gál Miklós (1881—1884; lelkész)
10. Csifó Salamon (1886—1889; lelkész, teológiai tanár)
11. Gálfi Lőrincz (1889—1892; teológiai tanár, KerMagv szerkesztője)
12. Józán Miklós (1892—1895; lelkész, püspök)
13. Lőfi Ödön (1895—1898; lelkész)
14. Simonfi Márton (1898—1899; betegség miatt tanulmányait félbehagyta)
15. György János (1903—1905; teológiai tanár)
16. Raffaj Károly (1905—1907; világi pályára lépett)
17. Györfi István (1910—1912; lelkész, teológiai tanár)
18. Kiss Elek (1913—1915; lelkész, teológiai tanár, főjegyző, püspök, KerMagv szerkesztője)
19. Balázs Ferenc (1923—1925; lelkész, író)
20. Jancsi László [Iván László] (1925—1926; lelkész)
21. Varga Béla (1926; teológiai tanár, főjegyző, püspök, egyetemi tanár)
22. Kővári Jakab (1927—1929; lelkész)
23. Fikker János (1929—1931; lelkész, teológiai tanár)
24. Csifó Nagy László (1931—1932; lelkész, előadótanácsos)
25. Kovács Lajos (1932—1934; lelkész, teológiai tanár, főjegyző, püspök, KerMagv szerkesztője)
26. Ferencz József (1934—1935; lelkész, főgondnok, püspök)
27. Erdő János (1935—1937; lelkész, teológiai tanár, főjegyző, KerMagv szerkesztője)
28. Bodor András (1937—1939; kollégiumi tanár, igazgató, egyetemi tanár)

A Manchester College alapítvány fontos fejezetet képez az angol unitáriusokkal való kapcsolatunk történetében. Paget az alapítványtól „elsőrendű tanárok kiképzését s az erdélyi unitárius testület értelmi és erkölcsi értékének magas fokra emelését”⁴⁵⁶ remélte. Ez a remény valóra vált. Kapcsolatunk a Manchester College-al hasznos és eredményes volt, inspiráló és fejlesztő hatást gyakorolt egyházunkra.

Az intézetben tanult akadémiták hozzájárultak egyházunk formálásához a 20. században. Elősegítették a lelkésznevelés fejlődését, a teológia tudományos művelését és az egyháztársadalmi élet megelevenítését. És nem utolsó sorban, odaadással dolgoztak azon, hogy az angol unitáriusokkal való kapcsolat, mely addig inkább a lelkesedés ügye volt, átalakuljon az egymás megismerésén alapuló intézményes viszonyra. Ebben áll a Manchester College erdélyi nevelési alapítványának maradandó értéke és jelentősége.

JEGYZETEK

¹ Az anglikán egyház protestáns szellemű hitvallása, 1552-ben jelent meg először *The Forty-Two Articles* néven. 1562-ben átdolgozták és „39 hitcikkely”-re foglalták össze és adták ki. 1571-ben a parlament kötelezővé tette; 1662-ben kisebb módosításokat eszközöltek rajta.

² Az anglikán egyház liturgiáját tartalmazza. 1549-ben adták ki; 1552- és 1559-ben átdolgozva újra megjelentették; 1662-ben revideálták.

³ Az angol „nonconformist” szótári jelentése: a fennálló egyházi, társadalmi rendhez nem alkalmazkodó, hozzáidomulni nem hajlandó, szakadár. A „dissenter” jelentése: elszakadó, elpártoló, szakadár nézeteket valló. A „nonconformist és dissenter” átvitt értelemben az anglikán egyháztól elszakadt protestánsokat jelenti.

⁴ Gordon, Alexander: *Heads of English Unitarian History*. London, 1970. 80.; vö. Holt, R. V.: *The Unitarian Contribution to Social Progress in England*. London, 1952. 294.; Bolam, C. G., Goring, J., Short, H. L., Thomas, R.: *The English Presbyterians*. London, 1968. 80.; Wilbur, E. M.: *A History of Unitarianism in Transylvania, England and America*. Boston, 1969. 210.

⁵ Az 1662 évi *Act of Uniformity* törvényt újabb és szigorúbb törvények követték. 1664-ben a *Conventicle Act* börtönnel, ill. száműzetéssel bünteti azokat, akik nonkonformista istentiszteleten vesznek részt; 1665-ben a *Five Mile Act* megtiltja a nonkonformista lelkészeknek, hogy 5 mérföldnél közelebb jöjjenek ahhoz a gyülekezethez, ahol 1662 előtt szolgáltak; 1670-ben felújították a *Conventicle Act* törvényt; 1673-ban a *Test Act* minden közhivatalt betöltő személytől megkövetelte, hogy a királyt az egyház fejének elismerje és anglikán templomban úrvacsorát vegyen. A megtorló rendelkezések következtében mintegy 60 000 nonkonformista szenvedett valamilyen büntetést a 27 év alatt, amíg az *Uniformity Act* érvényben volt. Lásd még: Bolam, Goring, Short, Thomas i.m. 91—92.

⁶ Az *Act of Toleration* az üldöző rendeleteket visszavonta, kivéve a *Corporation- és Test Act* törvényeket.

⁷ Bolam, Goring, Short, Thomas i.m. 219—286 l.

⁸ Lásd: Gordon, A.: i.m. 35; Holt, R. V.: i.m. 243.

⁹ Turner, W.: *The Lives of Eminent Unitarians*. London, 1840. 337.

¹⁰ *Scripture Doctrine of Original Sin*, 1740; *Key to the Apostolic Writings*, 1745; *Scripture Doctrine of the Atonement*, 1751 stb.

¹¹ Az angol unitarizmus egyházi szervezete, 1825-ben alakult meg.

¹² A szabadelvű disszenternek jogainak védelmére alakult testület, — az 1844. évi *Dissenters' Chapels Act* törvény emlékére, melynek értelmében az unitáriusok birtokában maradnak mindazok a templomok, melyeket legalább 25 év óta használnak —, 1846. július 28-án határozta el a „University Hall” alapítását.

¹³ McLachlan, Herbert: *The Unitarian Home Missionary College. 1854—1914. Its Foundation and Development*. London, 1915.

¹⁴ *Az iskolázás jelene Angolországban*. Bp. 1881. II. kötet 361.

¹⁵ Davis, V. D.: *A History of Manchester College*. London, 1932. 164—166.

¹⁶ High Street 90 szám alatti épület, melyet addig a Manfield College használt.

¹⁷ Henry Tate adományából épült; a könyvtárt róla nevezték el.

¹⁸ James és Izabella Arlosh adománya, fiúk — Godfrey — emlékére.

¹⁹ Az első Hibbert előadásorozatot 1878-ban Max Müller tartotta „The Origin and Growth of Religion, as Illustrated by the Religion of India” címen.

²⁰ A végén ez a figyelmeztetés volt: „Literae talem monitionem praesentis complectentes inscribatur: Rev. W. J. Fox, Dalston, near London, vel. Rev. R. Aspland, Hackney, near London. Londini, Pridie Kal.Maj MDCCCXXI. Typis Ricardi et Arthuri Taylor. 13 l.”

²¹ Jakab Elek szerint oka a cenzurától való tartás vagy a titkos társaságokban való részvételt tiltó rendelet; a levél kézbesítésére magán alkalomra vártak. (*Magyar és angol—amerikai unitárius érintkezések e század első felében*. KerMagy (XXVI)[1891] 17.)

²² Jakab E.: i.m. 17.

²³ Kovács János: *Paget János Esq. életrata*. KerMagv XXVIII [1893] 90—103; Wykes, David L.: *John Paget, M. D. of Transylvania (1808—1892)*. Megjelent a *Transactions of the Unitarian Historical Society*-ban, vol. XVII. No. 2 July 1980.

²⁴ Az „Entwurf der Organisation der Gymnasien“ c. rendelet kötelezi a felekezeti iskolákat az osztrák állami iskolák szervezetének és tanulmányi rendjének átvételére. Ennek az intézkedésnek iskoláinkra nézve egyik veszedelme az volt, hogy a tanárok létszámának és fizetésének felemelését írta elő, ami az egyház szegény-sége miatt lehetetlennek látszott.

²⁵ Ferencz Józsi: *Tagart Edward*. KerMagv I [1861] 205—206.

²⁶ Konzisztórium jegyzőkönyve, 144—1859. sz.

²⁷ Kovács J.: i.m. 98.

²⁸ Konzisztórium jegyzőkönyve, 294—1858. sz.

²⁹ Ferencz J.: i.m. 211.

³⁰ Uo. 209.

³¹ Konzisztórium jegyzőkönyve, 168—1859. sz.

³² Ferencz József: *Buzogány Aron — Életrajz* — KerMagv XXX [1895] 72.

³³ Megjelent a „Christian Reformer“-ben *Account of a Visit to Transylvania* címen 1859-ben, 477—489 és 530—537. l., valamint az „Inquirer“ 1859 júniusi szá-mában.

³⁴ Dr. Borbély István: *Simén Domokos és kora*. Ker Magv LVIII [1926] 220—221.

³⁵ Uo. 225.

³⁶ Ferencz J.: *Buzogány Aron — Életrajz* — KerMagv XXX [1895] 73.

³⁷ Dr. Borbély I.: i.m. LIX 51—52.

³⁸ Uo. 52.

³⁹ Uo. 52—55.

⁴⁰ Konzisztórium jegyzőkönyve, 206—1860. sz.

⁴¹ *Simén Domokos életrata*. KerMagv 90 [1984] 77.

⁴² Dr. Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568—1900)*. I. kötet, 472; vö. Jakab E.: i.m. 30; Várfalvi Nagy János: *Jakab József életrajza*. KerMagv VII [1872] 209—236.

⁴³ Ferencz J.: *Buzogány Aron — Életrajz* — KerMagv XXX [1895] 72.

⁴⁴ *Simén Domokos életrata*. KerMagv 90 [1984] 77.

⁴⁵ Napló.

⁴⁶ Dr. Borbély I.: i.m. KerMagv LX [1928] 58.

⁴⁷ Uo. 65—66.

⁴⁸ EKT irattára, 362—1860. sz.

⁴⁹ Dr. Borbély I.: i.m. KerMagv LIX [1927] 161.

⁵⁰ Dr. Boros György: *Az angol unitárius Teológiai Akadémia. Az erdélyi kap-csolat 75. éve emlékére*, Cluj, 1935. 9.

⁵¹ Dr. Borbély I.: i.m. KerMagv LX [1928] 54.

⁵² Kovács János: *Angol barátaink*. KerMagv XIV [1879] 405—406.

⁵³ *Levelek a magyar unitáriusoktól Dr. Martineau Jakabhoz nyugalomba lé-pése alkalmából, s az ő válaszai azokra*. KerMagv XX [1885] 249—250.

⁵⁴ Uo. 253. Martineau kilenc tanítványa közül a levelet heten írták alá: Ben-czédi Gergely, Péterfi Dénes, Kovács János, Boros György, Derzsi Károly, Varga Dénes és Gál Miklós; Uzoni Fosztó Gábor 1870-ben és Simén Domokos 1878-ban meghalt.

⁵⁵ Csifó Salamon: *Látogatás Angolországi hitrokonainknál*. KerMagv XXVIII [1893] 365. Az erdélyi akadémiták 8 font sterlinget és 10 shillinget adományoztak a College építési alapjára.

⁵⁶ Dr. Borbély I.: i.m. KerMagv LIX [1927] 55.

Dr. GAAL GYÖRGY
(közlő)

OKMÁNYTÁR A KOLOZSVARI UNITÁRIUS TEMPLOM TÖRTÉNETÉHEZ

Harmadik közlemény

4. számú dokumentum

Kívül: Az tiszteletes kolozsvári Unitaria Eklézsiának ingó és ingatlan jóvainak, redditusainak¹ és expensu[s]jnak² conscriptiója³ de anno 1807 usq[ue ad] annum⁴ 1819 egy arra kirendelt biztosságnak tagja által

L[eltár] 1. [sz.]

Belül: 25—35. l. (1mo) Az új templomnak helye, mely négy telkeken fekszik, e következőben:

1° *Az ügynevezett Syrmer telkén.* Ezen háznak ez az dedukciója:⁵ Megeserélvén tudniillik Syrmer János és felesége Hints Zsófia az óvári házát örökösen, mely volt in vicin[it]atibus⁶ Hentzler Asztalos Pál és Kerekes Andrásné házok közt, Bányai Ferencnek [a] Belső Magyar utca északi során Regeni Asztalos János és Imre Deák szomszédságában lévő házával in anno⁷ 1689 225 m[agyar] forint és négy köből búza superadditio⁸ mellett, azon megörökösített B[első] Magyar utcai házát maga 1708[-ban] írt testamentumánál⁹ fogva mint akkori szász unitárius pap legálja¹⁰ az Eklézsiának, mindazonáltal ezen legátuma mellett is csak 1739^{ben} jött kezére az Eklézsiának, akkor is 300 m[agyar] f[orint] letétele mellett, mivel szukcesszora¹¹ Hints Timár Márton által inhibealtatt¹² vala, és eziránt a perlekedés 1706 indulván meg, későbbre kaphatta kezéhez Eklézsiánk. Ezen idő után bátorságos birtokába jövén azon telek Eklézsiánknak, annak előljárói által hol papjainak lakásul adódott, hol pedig másoknak erga taxam¹³, mind a ratiókból kitetszik, elocáltatt¹⁴, míglen 1792^{ben} lerontatván a rajta találtatott épület, egészen új templomunk reája építettik.

2do *Az ügynevezett Nagy-szukcesszorok telkén.* Ezen háznak ez az dedukciója: Becsületes Nagy Mihály szukcesszorai, Nagy György, Zsuzsanna Csengeri Istvánné és Nagy Kata B[első] Magyar utcai északi során napkeletről a tiszt[elete]s Unitaria Ekl[é]zsi]a, napnyugatról pedig az